

GYŰLÖLET, UTÁLAT ÉS MEGVETÉS

GYENGE ZOLTÁN

Talán szerencsésebb lenne a címben szereplő három kifejezést megcserélni, és a megvetéssel kezdeni, illetve bemutatni, hogy hogyan alakulnak ki az egyes igen erős emberi érzelmeket jelentő fogalmak; én mégis a gyűlölettel kezdenék, mert véleményem szerint a három közül az a legerősebb, az lesz az, amelyik valamilyen cselekvési többletet jelent, persze nem feltétlenül pozitív értelemben. Nézzünk meg először egy Leszek Kolakowski gondolatot. Kolakowski szerint soha, senkinek, semmilyen körülmények között, semmilyen helyzetben nincs joga gyűlölni. Az igazság abban a pillanatban igazságtalansággá válik, mihelyt a gyűlölet segítségével kívánják megvédeni, vagy ami ugyanazt jelenti: önmegsemmisítés a gyűlöletet az igazság szolgálatába állítani. A gyűlölet tönkreteszi, erkölcsileg védtelenné teszi az egyént a külső erővel szemben. A gyűlölet az egyén erkölcsi megsemmisítését, öngyilkosságát jelenti, s még a szolidaritás gyökerét is kitépí a gyűlölködőből. A kifejezés: vak gyűlölet - kitűnően mutatja a lényegét.

Nagyszerű idézet, nekem mégis vannak hiányérzeteim vele kapcsolatban. Azt persze az ember gyerekkorától tudja – legalábbis ebben a civilizációban –, hogy a gyűlölet csúnya dolog. De azt nem hiszem, hogy ép eszű ember, ha őszinte önmagához, kétségbe vonná, hogy igenis vannak olyan helyzetek, ahol a gyűlölet fellép, és mégsem jelent erkölcsi nivellációt, vagy akár önmegsemmisítést. A másik probléma, hogy Kolakowski elvontan kezeli a gyűlöletet, mintha az pusztá fogalom lenne, és nem látja mögötte annak érzelmi vetületét, harmadsorban pedig más, véleményem szerint komplementer érzésektől elszigetelten kezeli. Mégpedig úgy, mint az emberi érzelmek legrosszabbikát. Amit mindenkinek ki kell irtania magából. Lehet, de egyet el kell ismerni, hogy van benne valami, aminek a hiányát Kierkegaard vagy Nietzsche állandóan a világ szemére hányja.

A gyűlölet ugyanis a *szenvedély* egyik legerősebb változata, amely ha vak, valóban sok vakságot művelhet. De a szenvedélytelen racionalitás talán ennél is veszélyesebb lehet. A XX. század bebizonyította, hogy a gyűlölet képes egy embert elpusztítani, talán többet is, de nem tesz feltétlenül tömeggyilkossá. Számos gyűlölettel találkozunk a történelem során, egyes irodalmi alkotásokban azt látjuk, hogy a gyűlölet valóban pusztító erő, s valóban egy önmegsemmisítő faktor, főként akkor, ha a tettek mezejére lép. Létezik azonban olyan gyűlölet is, amely nem akar cselekvést, tárgya inkább elvont marad, nem képes vagy nem is szándékozik ölni. Van egy szovjet film – a címére nem emlékszem – ahol egy orosz gyerek, akinek kiirtották a németek a családját,

azt képzelem, hogy megölheti Hitlert. A gyerekek kezében puska, előtte megjelenik a vezér, amint parádéz a nácik gyűlésén, és a puska elsül. Majd a történet visszafelé perog: egy új kép a bécsi bevonulásról, a sörpuccs idejéről, a Reichstag perről, Hitler első világháborús képei, és a fegyver mindig eldördül a gyerekek kezében. Aztán egy utolsó kép, amely a gyermek Hitlert ábrázolja – és, ha jól emlékszem, a fegyver nem sül el. Nem tudja meghúzni a gyermek egy másik kisgyermekkel szemben a ravaszt. Vagyis a gyűlölet élő és eleven a mindenét és mindenkiét elvesztő emberlányban, de az utolsó, a mindent eldöntő lépést nem tudja megtenni, holott ezzel az emberiség megszabadulna minden jövőbeli gyötrelmetől. Hiába bizonyosodik be a gyerekről, hogy ő a gonosz, a gyereket megölni senki, vagy majdnem senki sem képes.

A dolog annyiban érthető is, hogy nem kell feltétlenül gyűlölni ahhoz, hogy valaki embert öljön. Sőt ahhoz, hogy tömeggyilkos legyen valószínűleg egyáltalán nem a gyűlölet a lényeges, hanem sokkal inkább valami más, talán a szenvedélytelen mérlegelés, vagy éppen maga a robespierre-i szenvedélymentesség. *Richard Rhodes* a *Master of Death (A halál mesterei)*¹ magyarul is megjelent könyvében Lonnie Athens és David Hume alapján próbálja meg értelmezni a német Einsatzgruppék tagjainak pszichológiáját, a tömeggyilkosság lélektanát. Athens – anélkül, hogy elemzését ismertetnénk – kiemeli, hogy az erőszak szocializáció négy szakaszra osztható, amelyben az ember természetes ellenállását kell legyőzni a gyilkolással szemben. Athens kiemeli, hogy az erőszakra való „nevelés” már az újonckorban megkezdődik a kegyetlen kiképzés alatt, hiszen ott is az a cél, hogy az addig normálisan létező embert egy abnormális dologra, az ölésre készítsék, arra rávegyék. Az ellenállást aztán azzal győzik le végleg, hogy beleoltják az emberbe, hogy megvan a lehetősége arra, hogy ugyanúgy uralkodjon a másik ember felett, ahogy egykor rajta uralkodtak. (Ha csak az ember saját katonaélményeire emlékszik vissza, tudja, ez valóban így működik.)

Az viszont világos, hogy ebben a folyamatban nincs sehol sem jelen a gyűlölet. Hideg, precíz, kiszámított, célszerűen használja a megalázás, a félelem, az elkeseredés stb. eszközeit, de azt hiszem – lehet, hogy tévedek – legkevésbé a gyűlöletet. Ezt fejlesztik tovább a nem egyszerű harctéri gyilkolás, hanem a védtelen emberekkel szembeni tömeggyilkosság végrehajtó alanyaival szemben is. A modern kor modern tömeggyilkosai még büszkéek is arra, hogy tetteiket nem a gyűlölet, hanem az ún. „ésszerűség” vezérli. Ennek egyik kevésbé ismert bizonyítéka egy Max Täubner nevű náci szakaszvezető esete, akit a zsidók elleni tömeggyilkosság miatt vádoltak be, és ítélték el. Ez önmagában még persze nem lenne különös, hiszen a háború után számos háborús kis- és nagy bűnösrel szemben ezt tették. De Täubnert a háború alatt

¹ Richard Rhodes: *A halál mesterei*. Budapest, Gold Book 2006. 34.skk.o.

(1942-ben) a náciák ítélték el.² Az eset a következő volt. Täubner beteges antiszemizmusa miatt, bár feladata tisztán műszaki jellegű volt, egy karbantartó szakasz vezetőjeként, Zsitomir mellett megszervezte zsidó emberek (köztük gyerekek és nők) brutális módon történő lemészárlását. Az ítélet, amelyet egy SS bíróság hozott, megállapította, hogy bár „a zsidókat mindenképpen ki kell végezni, és egyetlen zsidó megölése sem jelent veszteséget”, azonban Täubner a végrehajtás közben hagyta magát „belevonni kegyetlen cselekedetekbe”, amely egy némethez nem méltó. Az ítélet alapja lényegében az volt, hogy a vádlott élvezetet talált a gyilkolásban, és nem ismerte el, hogy a zsidók megsemmisítése *nem érzelmi alapon*, hanem *józan számítás*, önvédelmi szempontok szerint történik. Himmler ugyan hipokrita módon, de világosan különbséget tett a „pusztán politikai motivációból elkövetett kivégzés” és a „haszonlesésből, szadizmusból” végrehajtott gyilkosságok között. (Täubner esete azt mutatja, hogy a náciak, akinek eszement Madagaszkár terve közismert volt a zsidóság végleges kitelepítésére, ezt – legalábbis ekkor – komolyan is vették. Mindez persze nem azt jelenti, hogy az idők során ne bukkant volna fel egyre több beteges alkat, aki különösen élvezte az ölést vagy mások megkínzását, de az Endlösung lényege mégsem ebben állt.) Himmler maga is minden esetet racionális alapon, miként egy számadatot szemlélt, amely mögött nem jelent meg az egyes ember. Az SS Reichsführer maga irtózott a gyilkosságtól, pontosabban annak közvetlen tapasztalatától. Rhodes leírja, hogy a kaunasi tömeggyilkosságokkal egy napon Himmler vadászatot vett részt, és viszolyogva számolt be érzéseiről. Vadásztársát kérdőre vonta a vadászat lényegét illetően, s nem értette, hogyan találhat valaki élvezetet abban, hogy „fedezék mögül lelé egy védtelen, ártalmatlan, gyanútlan jószágot”. Majd hozzátette: ez nem más, mint közönséges gyilkosság.

Ugyanezt látja be Hannah Arendt is, aki megpróbálta a jeruzsálemi per során Eichmann jellemét megismerni. Arendt nem érti, hogy hogyan állapíthatja meg több tucat pszichiáter erről az emberről, hogy teljesen normális, azaz épp olyan, mint jómagá. Eichmann fontosnak tartotta kiemelni, hogy ő maga mindig törvénytisztelő ember volt, és a lelkiismerete tiszta, csak akkor nem volna az, ha nem teljesítette volna kötelességét. Még csak nem is tűnt túlzottan antiszemitanak, és egyáltalán nem gyűlölködőnek, állapította meg róla Arendt. „Eichmann a tipikus kispolgár benyomását kelti” – írja Arendt. Eichmann is kiemeli, hogy a zsidókérdés „politikai” megoldását (kitoloncolás) kereste, éppen Herzl A zsidó állam című könyve alapján, amely mély hatást tett rá. Arendt maga is döbbenten írja le, hogy Eichmann a könyv elolvasása után *cionista* lett, olyannyira, hogy egyes leírások szerint civil ruhában részt vett Herzl halálának 35. évfordulóján. Saját bevallása szerint idealista volt,

² Uo. 200–201.o.

aki mindent aláhelyezett az ideának, mely jelen esetben valószínűleg a német felsőbbrendűség és az alsóbbrendű fajok törvényszerű háttérbe szorításának zavaros vulgár-darwinista elegyét jelentette. Mint tudjuk, már sem Danton, sem Robespierre – gondoljunk csak Georg Büchner nagyhatású művére – nem élvezetből küldte az emberek tömegét a guillotin alá, hanem a köztársaság eszméjének nevében. A szabadság és testvériség nemes eszméjének nevében. Néha az az ember érzése, hogy sokkal jobb lett volna, ha gyűlölnék.

De Arendthez visszatérve. Zseniális megfigyelése, hogy jelen esetben egy teljesen közönséges, jól nevelt polgárról van szó, akinek természete éppen abban áll, hogy hiányzik belőle minden *képzelőerő*, az, amit Kierkegaard fantáziának nevez. Arendt írja: „... a beszédre való képtelensége szorosan összefüggött a gondolkodásra való képtelenséggel, nevezetesen azzal, hogy képtelen volt bármit is a mások szemszögéből átgondolni.” Majd hozzáteszi: „a valósággal mint olyannal szemben a legbiztosabb fal védelmezte: a képzelőerő teljes hiánya”.³

Miről beszél itt egyáltalán Arendt?

Hogy a kérdésre hozzávetőleges választ adjunk, vegyük elő Kierkegaard egyik munkáját, A halálos betegséget. Kierkegaard ebben a művében a kétségbeesést mint olyan betegséget írja le, amelynek a gyötrelme éppen az, hogy több hasonlóságot mutat a halálos ágyán fekvő beteg állapotával, „amint az a halállal birkózik, de nem tud meghalni, azaz ez a halálhoz vezető betegség nem más, mint képtelenség a meghalásra”.⁴ Ebben az állapotban – ahol tehát a halál megváltás lenne az élettől – a betegség több formája jelentkezhet. Ebből az egyik, talán a legrémesebb: ez a korlátolttság, a nyárspolgáriság bornírt világa. És ez a korlátolt, bornírt világ mindig valamilyen többségi állapotot jelenti. Ők vannak többen. Mindig együtt, mindig biztonságosan, a saját kisszerűségük nagyszerűségétől eltelve, biztosan uralkodva a többség felett. (Platón ezt belátva meglehetősen megvetette az ezeknek a lényeknek politikai teret adó demokráciát.) Az ilyen „ember” végletes módon végessé válik, és nincs benne semmi végtelenség vagy legalább valami abból, ami nem a végesség világára utal. Nincs benne vágy arra, hogy megtudja, létezik-e valamilyen másfajta valóság az általa ismerten kívül, létezik-e másfajta életforma azon kívül, amit már ismer és gyakorol. Az ilyen ember elveszti minden eredetiségét, nincs benne semmi, ami valami egyedire, kivételesre emlékeztetne, hisz ilyen embernek szükségképpen és végérvényesen eltűnt az énje. Mi hát ennek a következménye? Az ilyen ember éppen azért, hogy elvesztette én-jét, egyre tökéletesebben megállja a helyét az üzleti életben, igen hamar megcsinálja a szerencsáját az emberek között Kierkegaard szerint. „Semmilyen problémája vagy nehézsége nincs az Énjével és annak

³ Hannah Arendt: *Eichman Jeruzsálemben*. Budapest, Osiris 2001. 62.o.

⁴ Kierkegaard: *A halálos betegség*. Budapest, Gönyöl Kiadó 1993. 24.o.

végtelemné tételével, simára van csiszolva, mint a parti kavicsok ...”⁵ Ezzel a parti kavics lényel – akit vagy amit Kierkegaard mélységesen megvet –, bármit lehet csinálni, mivel lecsiszolt, mindenhez illeszkedik, minden feladatra alkalmas. Lehet belőle a köz-alkalmazottja, soha nem fog semmit kérdezni, csak megfelel, lehet belőle utcaseprő, mérnök, lakatos, soha nem fog semmit kérdezni, csak megfelel. A megfelelés az élete értelme. Nehogy azt higgyük, hogy a sok kis- és nagy náci minden élethelyzetben tömeggyilkos vagy annak résztvevője lett volna. Más szituációban éli napi kisszerű életét, végzi mindennapi feladatait, bár unalmas, de veszélytelen életet él, de egy unalmas közösség megbecsült polgáraként temetik el, és mindenki végleg elfelejti a nevét. Lényege a kockázat elutasítása. A sok kis- és részben a nagy náci adott helyzetben azért választják a számukra felkínált utat, mert *veszélytelennek* tűnik. Minden más sokkal inkább veszélyes lenne. Voltaképp csak azt teszik, amit minden egyéb helyzetben tennének és tesznek manapság is itt körülöttünk. Csak semmi kockázatot nem vállalni! – ez a jelszavuk minden körülmények között. És nem is gyűlölnek, hanem *félnek*, és ebből a félelemből eredően – ha a helyzet úgy hozza – ölnek.

De térjünk vissza a kezdeti idézethez. Valóban minden körülmények között a gyűlölet az én elvesztését jelenti? Nem hiszem. Lehet-e jogosan gyűlölni? Vagy helyesebb a kérdést úgy feltenni: lehet-e *okkal* gyűlölni valamit? Ha nem vagyunk teljesen képmutatók, akkor az élet azt mutatja, hogy igenis lehet. Az alapos okból eredő gyűlöletem kétféle lehet. Egyrészt gyűlölhetem azt, aki schellingi fogalommal élve a teremtés alapja akar lenni, emberek felett istenként uralkodni. Gyűlölhetem-e azt, aki ellenem vagy mondjuk gyermekem ellen tör és ezt minden ok nélkül teszi? Igen, gyűlölhetem, mert alapos okból teszem. Alapos okom éppen az, hogy velem szemben az ok nélküliség, azaz az irracionális öncél áll. Összekapcsolódhat ez a cselekvéssel? Adott esetben igen, de nem feltétlenül. Ezt minden esetben az adott ember énje, habitusa dönti el. Hisz lehet gyűlölni olyasmit vagy olyasvalakit, ami vagy aki már nem létezik. Kolakowski a gyűlölet vak, negatív jellegéről ír, amely megbénítja az embert. Én ezzel szemben azt hiszem, hogy a gyűlölet éppen aktivizál. Még ha a rosszra is, de akkor is mindig ott van benne a cselekvés potencialitása. Azaz nem feltétlenül maga a megsemmisítő cselekedet, hanem annak jelenvaló lehetősége.

Abban az esetben viszont, ha a cselekvést nem választom (mert nem akarom, például a bűnös megbüntetését másra hagyom), vagy nem választhatom (mert gyűlöletem tárgya már csak mint történelmi tapasztalat létezik), a gyűlölet az utálattá vagy a megvetéssé transzformálódik. Az utálat erősebb, de póriasabb, a megvetés arisztokratikusabb. Platón írja éppen a timokrati-

⁵ Kierkegaard: *A halálos betegség*. Budapest, Göncöl 1993. 41.sk.o.

kus jellemű emberről, hogy a „szolgákkal az ilyen ember kegyetlen, ahelyett, hogy lenézné őket, mint az igazi művelt ember”.⁶

És még egy kérdés, amely mellett nem lehet szótlannul elmenni: lehet-e gyűlölni a gyűlöletet? Ha ezt teszem, nem fogok-e a képmutatás bűnébe esni? Vagyis esetleg valamiféle ideológia mentén hazudni önmagamnak? Nem ugyanolyan értelmetlenség mindez, mint mondjuk azt mondani, hogy szeretem a szerelmet? Nem mindig a konkrét személyt szeretem vagy gyűlölöm, és soha nem magát az érzelmet illetem érzelemmel, mivel az teljes képtelenség?

A fontosabb ezzel szemben az, hogy mikor cselekszem helyesen. Én folyamatosan belátom Senecának a harag hiábavalóságáról szóló érveit, de a kérdés: tudom-e követni? Azt már meg sem merem kérdezni: Seneca tudta-e követni? Kis malíciával bárki mondhatná, hogy kora egyik leggazdagabb embereként könnyű volt neki sztoikusnak lenni. Seneca írja Szókratésről a következőket: „Nem jó, ha mindent meglátunk, mindent meghallunk... Socrates állítólag, amikor egyszer pofon ütötték, csupán annyit mondott: bosszantó, hogy az ember nem tudhatja, mikor kell sisakban elmennie hazulról.”⁷ Nem az a kérdés, hogy igaz vagy sem a történet, sokkal inkább, hogy képesek vagyunk-e követni Szókratészt? Mert a harag ugyan nem gyűlölet, de annak édestestvére lehet. Vagy képesek vagyunk-e a távolságtartó, filozófiailag sokkal inkább megalapozottabb megvetésre? A nagy megvetők, mint Kierkegaard vagy Nietzsche sok mindent megvetettek anélkül, hogy bennük a gyilkos indulat ott lett volna. Megvetették például a tömeget, és mindent, ami a tömeg-lét talaja lehet, így például a keresztény egyházat (Kierkegaard) illetve a kereszténységet (Nietzsche). Nietzsche a „nagy megvetés órájáról” ír a Zarathustrában. Kierkegaard pedig a tömegről írja a következőket: „Ez az állatfajta minden bizonnyal nem a férfi vágyának és a nő gyönyörének a gyümölcse. Mint minden *alacsonyabb rendű* állatfajt, ezt is a nagymértékű termékenység jellemzi, és hihetetlenül szaporodik. Szinte érthetetlen lenne, ha a természetnek kilenc hónapra lenne szüksége ilyen teremtmények előállítására, melyek inkább tucatjaival állíthatók elő.”⁸

Kemény szavak, de találunk ilyet bőven Hérakleitosztól Marxig bezárólag sok mindenkinél. Hogy ez gyűlölet lenne? Nem hiszem. Sokkal inkább a Platónnál körülírt arisztokratikus megvetés. Nincs benne semmi kényszeredett-ség, nincs benne gyilkos indulat, mely ölni is képes lenne, és ami legitimálja, az éppen az, amit Nietzsche „mély emberszeretetnek” nevez. És ebben is van szenvedély, és ebben is van tevőlegesség, mégpedig olyan, amely értelmet adhat, ha tényleg eljön a nagy megvetés órája. Hogy legalább arisztokratikusan tudjunk viselkedni.

⁶ Platón: *Állam* VIII. 549.a.

⁷ Seneca. *De ira*. (A haragról) XI. 1, 2.

⁸ Kierkegaard: *Vagy-vagy*. Budapest, Gondolat 366.o. Kiem.– GyZ.